

WOJCIECH OLSZEWSKI

HTTPS://ORCID.ORG/0000-0002-6497-159X

WOJOL@UMK.PL

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Wydział Humanistyczny

Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej

Polskie wsie na Syberii końca wieku XIX i początku XX Ślad w kulturowej panoramie krainy¹

Polish Villages in Siberia at the Turn
of the 19th and 20th Centuries:
A Trace in the Cultural Landscape of the Region

Streszczenie: Polskie wsie zaczęły pojawiać się na Syberii pod koniec XIX w. Były efektem najpierw karnych przesiedleń po powstaniu styczniowym 1863–1864, później też migracji ekonomicznych. Polskie osadnictwo wiejskie (drobnej szlachty i chłopów) nasiliło się po roku 1906 w efekcie sprzyjających reform agrarnych rosyjskiego ministra Piotra Stołypina i trwało do wybuchu I wojny światowej. Według szacunków, na Syberię mogło przybyć wówczas od 170 do 600 tys. polskich osadników; 20–40% z nich wróciło do kraju z powodu zbyt ciężkich warunków osiedlenia. Emigrując, zabierali z sobą nasiona i zwierzęta gospodarskie, sprzęty domowe, narzędzia rolnicze, sprzęty związane z rzemiosłem i małym przemysłem wiejskim. Na miejscu, zaraz po wybudowaniu domów, dążyli do zorganizowania w swoich nowych wioskach polskich szkół i katolickich kościołów. Prowadzili gospodarstwa rolne, ale otwierali też zakłady rzemieślnicze i związane z przetwórstwem rolnym. W opiniach rosyjskich urzędników postrzegani byli jako dobrzy gospodarze, ludzie przedsiębiorczy, oszczędni, religijni, dbający o własne domostwa. Na Syberię przynieśli też własną obrzędowość, zwyczaje, folklor, nawyki żywieniowe. Do dzisiaj pozostała już tylko jedna wioska – Wierszyna o dominującym polskim obliczu narodowościowym. Obecnie jako główne wyznaczniki polskości

¹ W tekście – dla uproszczenia narracji – używam słowa „wieś”, nie wprowadzając rosyjskich rozróżnień o charakterze prawnym i ekonomicznym, na *участок* (ucastok), *посёлок* (posëlok), *деревня* (derevnâ) i *село* (selo). Uwzględnienie tych podziałów byłoby jednak konieczne przy szczegółowej analizie gospodarczej historii poszczególnych wsi.

potomków tych osadników postrzegane są: katolicyzm, zwyczaje doroczne i rodzinne, nawyki żywieniowe. Pozostały też nieliczne kościoły i cmentarze, czasem pamięć o polskich założycielach wiosek, odgrywające pewną rolę w życiu ich współczesnych mieszkańców. Potomkowie polskich chłopskich kolonizatorów Syberii współcześnie mieszkają w większości w miastach, gdzie biorą czynny udział w procesie formowania się nowej tożsamości polskiej diaspory na Syberii.

Słowa kluczowe: Syberia, przełom XIX i XX wieku, kolonizacja, polskie wsie, drobna szlachta, chłopci

Summary: Polish villages began to appear in Siberia at the end of the 19th century, first, as a result of penal resettlements following the January Uprising of 1863–1864, and later, of economic migration. Polish rural settlement (of the petty nobility and peasants) increased after 1906 due to the favourable agrarian reforms of the Russian Minister Piotr Stolypin, and continued until the outbreak of World War I. It is estimated that between 170,000 and 600,000 Polish settlers may have arrived in Siberia at that time, with 20–40% of them returning to their homeland due to the harsh living conditions. When emigrating, they carried with them seeds, livestock, household items, farming tools, and equipment related to crafts and small rural industry. Upon arrival, immediately after building their homes, they sought to establish Polish schools and Catholic churches in their new villages. They ran farms but also opened craft workshops and businesses related to agricultural processing. According to the opinions of Russian officials, they were seen as good farmers, enterprising, frugal, religious people taking care of their houses. They also brought to Siberia their own rituals, customs, folklore, and eating habits. Today, only one village, Wierszyna, remains with a dominant Polish national identity. Currently, the main markers of Polish identity among the descendants of these settlers are Catholicism, annual and family customs, and eating habits. There are also a few remaining churches and cemeteries, and sometimes a memory of the Polish founders of the villages, which still play a role in the lives of their contemporary inhabitants. The descendants of Polish peasant settlers in Siberia nowadays mostly live in the cities, where they actively participate in the process of shaping the new identity of the Polish diaspora in Siberia.

Keywords: Siberia, turn of the 19th and 20th centuries, settlement, Polish villages, petty nobility, peasants

Dzieje Polaków na Syberii, martyrologia, ale też ich wkład w poznanie oraz gospodarcze i kulturowe kształtowanie oblicza tej krainy² są od dawna przedmiotem studiów historyków, w XXI w. często podejmowanych wspólnie przez badaczy z Polski

2 Celowo nie używam tu funkcjonującego w literaturze słowa „rozwoj”. Termin ten drażni część poznanych przeze mnie przedstawicieli tzw. ludów tubylczych (*коренных народов* – *korennyyh narodov*), nawet jeśli swoją nadrzędną tożsamość określają jako *россияне* (*rossiâne*), czyli obywatele Rosji.

i Rosji (do 24 lutego 2022 r.). Publikowane są liczne opracowania i materiały źródłowe z naukowymi komentarzami, wciąż jednak pozostaje miejsce dla dalszych poszukiwań³. Dotyczy to w największym stopniu wkładu w kulturową panoramę Syberii polskiego osadnictwa wiejskiego – drobnoszlacheckiego i chłopskiego, przymusowego i dobrowolnego⁴.

Powodów jest kilka. Zesłani po powstaniu styczniowym na przymusowe osiedlenie przedstawiciele szlachty zaściankowej i chłopi, a także późniejsi osadnicy dobrowolni nie brali tak aktywnego udziału w życiu publicznym jak szlachta o wyższym statusie społecznym (m.in. z powodu różnic w wykształceniu, ale i zamieszkiwania na wsi właśnie, na ogół daleko od centrów administracyjnych i kulturowych). Nie pozostawili po sobie pamiętników ani spisanych wspomnień⁵. Nikt też nie zebrał i nie

3 Jako przykład owocnej współpracy polsko-rosyjskiej w tym zakresie z ostatnich lat wymienić można m.in. serię Wydawnictwa Uniwersytetu im. Jana Kochanowskiego w Kielcach – zainicjowaną i zaopiekowaną przez Wiesława Cabana – edycję materiałów źródłowych: *Polacy – Syberia. XVIII–XIX wiek. Поляки – Сибирь. XVIII–XIX века* czy monografie na tematy polsko-syberyjskie, wydawane w ramach Biblioteki Polsko-Syberyjskiej, założonej w roku 2010, głównie w języku rosyjskim. Radę naukową Biblioteki zawiązali przedstawiciele obu krajów (z moim udziałem), choć wszystkie książki wydrukowane zostały za pieniądze polskie. W tejsze właśnie Bibliotece została wydana, cytowana w tym artykule, monografia Leonida Ostrowskiego (syberyjskiego Polaka z Nowosybirsk): L.K. Ostrowskij, *Polaki v Zapadnoj Sibiri v konce XIX – pervoj četverti XX veka*, Novosibirsk 2016 [Л.К. Островский, *Поляки в Западной Сибири в конце XIX – первой четверти XX века*, Новосибирск 2016] czy też pierwsza rosyjskojęzyczna wersja przywoływanej niżej książki Swietłany Mulin (Светланы Мулины, również członka Rady), S.A. Mulina, *Migranty ponevole. Adaptaciâ ssyl'nyh učastnikov Poľskiego vosstaniâ 1863 goda v Zapadnoj Sibiri*, Sankt-Peterburg 2012 [С.А. Мулина, *Мигранты поневоле. Адаптация ссыльных участников Польского восстания 1863 года в Западной Сибири*, Санкт-Петербург 2012]. Wydanie polskie zob.: *Migranci wbrew swojej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, przeł. M. Głuszkowska, M. Głuszkowski, Warszawa 2017.

4 Na brak studiów w tym zakresie w odniesieniu do losów przesiedlonej szlachty zaściankowej zwraca uwagę m.in. Tomasz Danilecki, *Między mitem i zapomnieniem. Pacyfikacje zaścianków szlacheckich na Ziemiach Zabrzanych podczas Powstania Styczniowego i deportacje ich mieszkańców na Sybir*, [w:] *Syberia i Polska – miejsca wspólne w literaturze i historii*, red. M. Dąbrowska, P. Głuszkowski, M. Wyrwa, M. Zwolski, Białystok 2024, s. 57–61. Daleka od wyczerpania tematu jest też książka badacza urodzonego na Syberii, mieszkającego obecnie w Polsce, Sergiusza Leończyka, *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017, poświęcona osadnictwu dobrowolnemu. (Na pytania, jakie budzi jeszcze jej treść wskazałem w recenzji: *Sergiusz Leończyk, Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, *Kulturalno-Narodowa Organizacja Społeczna „Polonia” Republiki Chakasja*, Warszawa 2017, ss. 315 plus 6 nienumerowanych stron ilustracji, 3 mapy na okładkach wewnętrznych i 5 stron reklamowych, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2018, t. 22, s. 271–275).

5 S. Leończyk, op. cit., s. 19; T. Danilecki, op. cit., s. 59. Obaj wyciągają z tego faktu pochopne wnioski o analfabetyzmie polskich chłopów i szlachty zaściankowej.

opracował ich listów, tak jak to zrobili William Thomas i Florian Znaniecki, badając polskich emigrantów chłopskich do Stanów Zjednoczonych ze zbliżonego okresu⁶. Jak słusznie zauważa Sergiusz Leończyk, podczas represji w latach 30. XX w. polscy osadnicy na Syberii niszczyli masowo listy, fotografie i dokumenty mogące wskazywać na ich związki z polskością, stąd też wiedzę o nich czerpiemy dziś głównie ze wspomnień ich dzieci i wnuków⁷. W odróżnieniu od zesłańców, dobrowolni chłopcy przesiedleńcy w otoczeniu rosyjskojęzycznym na ogół szybko (często w drugim, trzecim pokoleniu) tracili znajomość najpierw języka ojczystego, następnie polskiej tożsamości narodowej⁸.

Leonid Ostrowski [Леонид Островский]⁹ wiąże początek polskiej, chłopskiej kolonizacji Syberii z upadkiem powstania styczniowego. Autor ten zdaje się jednak nie do końca rozróżniać przesiedlanych karnie po powstaniu całych wsi szlacheckich od wsi chłopskich (mieszkańcy wsi szlacheckich często podobni do chłopów zamożnością, zawsze jednak różnili się kulturowo). Jest to po części usprawiedliwione odbieraniem szlachectwa zesłańcom i formalnym ich statusem w miejscu zsyłki zwykle jednakowym z chłopami (w jego książce słowo *крестьянин* [krestiańin] należy utożsamić z osiadłym na roli chłopem lub szlachcicem¹⁰). Syberyjska badaczka Swietłana Mulina [С.А. Мулина] wskazuje, że wśród popowstaniowych zesłańców chłopci stanowili jedynie 8,4%¹¹. Podkreśla też, że polscy zesłańcy, nawet jeśli dostawali zapomogi na osiedlenie wiejskie, unikali jak tylko mogli stałego osadzenia na roli. Obchodzenie przepisów ułatwiały rozdźwięki między wolą władz centralnych, decyzjami lokalnej administracji i postawami miejscowej ludności. Większe zainteresowanie osiedlaniem się na wsi polscy zesłańcy mieli zacząć wykazywać dopiero w latach 70. XIX w., co mogło być związane z pojawieniem się sprzyjających temu zmian w prawie lub adaptacją po upływie dziesięciu lat pobytu

6 W. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976.

7 S. Leończyk, op. cit., s. 19.

8 Ibidem, s. 156–157; V. Olševski, *Transformacji identyczności sibirskich polaków. Teoretyczne i istoriko-kul'turnye aspekty*, „Vestnik Tomskogornik Gosudarstvennogo Universiteta. Istoriâ. Naučnyj žurnal” 2018 [В. Ольшевски, *Трансформации идентичности сибирских поляков. Теоретические и историко-культурные аспекты*, „Вестник Томского горного Государственного Университета. История. Научный журнал” 2018], nr 50, s. 138–142.

9 Badacze syberyjscy używają w Polsce (lub kontaktach z Polakami) polskich wersji imion i nazwisk. W taki sposób będą one zapisywane w niniejszym artykule. W przypisach zastosowano zapisy według reguł transliteracji przyjętych przez Polski Komitet Normalizacyjny: PN-ISO 259:2009.

10 L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 169, 223.

11 S.A. Mulina, op. cit., s. 226.

na Syberii. Lokalne władze bardzo ceniły rolniczą wiedzę i nowoczesność polskich osadników w ogóle, szczególnie jednak gospodarcze kompetencje polskiej szlachty¹². Mimo to, jeszcze w roku 1897 tylko 29,7% przebywających na Syberii Polaków zajmowało się uprawą roli, hodowlą lub przetwórstwem wiejskim (przy średniej dla przedstawicieli narodu polskiego w całym ówczesnym Imperium Rosyjskim 54,8%)¹³.

Pierwsza polska wioska na Syberii powstała dopiero w roku 1882 w guberni tobołskiej pod początkową nazwą Новое Поле [Novoe Pole]. Założyły ją kilkadziesiąt rodzin popowstaniowych zesłańców, którym władze przyznały po 15 dziesięcin¹⁴ ziemi rolnej na mężczyznę. Wieś, istniejąca do dzisiaj, rok później otrzymała nazwę Деспотзиновка [Despotzinowka], na cześć byłego gubernatora tobołskiego Aleksandra Despot-Zenowicza (w literaturze rosyjskiej występuje jako Александр Иванович Деспот-Зенович)¹⁵. Ten, jeszcze wcześniejszy, polski zesłaniec został gubernatorem w roku 1862, jednak pięć lat później odwołano go ze stanowiska za wspieranie polskich zesłańców popowstaniowych. Wkrótce powstało więcej wsi, zakładanych także przez przesiedleńców dobrowolnych, wywodzących się ze szlachty zaściankowej; ta dobrowolność była względna, ponieważ decyzja o stałym przesiedleniu na Syberię była na ogół motywowana sytuacją ekonomiczną, w jakiej przedstawiciele tej grupy znaleźli się po powstaniu. Nie różnili się oni materialnie od chłopów, jednak wśród najważniejszych wyznaczników tożsamości, obok takich, jak „Polak – katolik” i etos powstańczy, było dla nich (nieuznawane na zesłaniu) szlachectwo. Wśród przykładów dużej wagi tego ostatniego były starania mieszkańców wsi, założonej w roku 1893 przez przedstawicieli polskiej szlachty zaściankowej z guberni mińskiej, o zmianę pierwotnej nazwy Уразайский [Urazajskij] na inną, wyróżniającą ich ze zróżnicowanego etnicznie, ale przede wszystkim chłopskiego otoczenia. Ich determinacja zaowocowała na początku XX w. nową

12 Ibidem, s. 197–208; A. Krih, S. Mulina, *Hozjajstvennaâ žizn' pol'skich pereselencev v sibirii v konce XIX – načale XX v.: strategii uspeha*, „Vestnik Omskogo universiteta. Seria «Istoričeskie nauki»” 2020 [A. Крих, С. Мулина, *Хозяйственная жизнь польских переселенцев в сибирии в конце XIX – начале XX в.: стратегии успеха*, „Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»” 2020], t. 7, nr 1(25)], s. 32.

13 L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 178–179.

14 Dziesięcina odpowiada tu powierzchni ok. 1,1 ha. S. Leończyk, op. cit., s. 11.

15 Ibidem, s. 136–137. L. Ostrowski powołuje na rok 1894: L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 175. Syberyjska badaczka Anna Krih [Анна Крих] podaje jako rok założenia wsi 1883 i jako pierwotną nazwę Деспот-Зиновка [Despot-Zinovka]. Zob.: A. Krih, *Sud'ba minskich dvorjan v Sibiri: smena etničeskoj identičnosti*, „Omskij Naučnyj Vestnik” 2006 [A. Крих, *Судьба минских дворян в Сибири: смена этнической идентичности*, „Омский Научный Вестник” 2006], nr 6(41), s. 10. Dekrety prawne związane z osadnictwem zesłańców, zasadami przyznawania im miejsc osiedlenia i nadań ziemi, polityczne konteksty tych aktów i ich skuteczność omawia szczegółowo S. Leończyk, op. cit. 127–139.

nazwą miejscowości – Минско-Дворянское [Minsko-Dvoránskoe]¹⁶. Wśród syberyjskich Polaków słyszałem też potoczną nazwę Mińsk Dworiański, rzadziej Mińsk Szlachecki.

Za początek masowego osadnictwa polskich chłopów na Syberii Zachodniej S. Leończyk przyjmuje rok 1885. Wtedy to, według niego, w następstwie listów od chłopów z guberni radomskiej, który po osiedleniu w guberni tomskiej stał się szybko bogatym człowiekiem, wieśniacy radomscy masowo zaczęli zgłaszać do władz chęć przesiedlenia na Syberię. Jest to oczywiście data umowna, symboliczna, podobnie jak ten jednostkowy przykład. Według Władysława Masiarza, masowe wyjazdy polskich chłopów na Syberię zaczęły się jeszcze później, dopiero pod koniec wieku XIX¹⁷. Kolejnym przełomem były reformy rolne Piotra Stołypina (ministra spraw wewnętrznych i premiera Rosji) z roku 1906, które znacząco zintensyfikowały chłopską kolonizację Syberii, także ekonomiczną emigrację polskich chłopów do tej krainy (zwłaszcza do guberni tomskiej i tobołskiej). Przyniosły one duże ułatwienia prawne, w tym też finansowe (pomoc w transporcie, kredyty, ulgi podatkowe)¹⁸.

Otwarte pozostaje pytanie o liczebność polskich dobrowolnych przesiedleńców na Syberię (tak zaściankowej szlachty, jak i chłopów). Wszyscy badacze przytaczają dane cząstkowe. Zwracają przy tym uwagę na fakt, że znaczna część nie wytrzymała trudów osiedlenia w niesprzyjających warunkach klimatycznych, przyrodniczych oraz kulturowych – i wracała do kraju. Należy też brać pod uwagę przesiedleńców nielegalnych. Z pewnością była to jednak emigracja mniejsza niż ta do Brazylii czy Stanów Zjednoczonych w tym samym czasie¹⁹. S. Leończyk przytacza (niestety, bez krytycznej analizy) różne, sprzeczne z sobą szacunki, z których wynika, że od lat 70. XIX w. do pierwszych lat wieku XX mogło przesiedlić się na Syberię od 170 do 600 tysięcy osadników i że osadnicy z „ziem etnicznie polskich” stanowić mieli mniej niż 1% wszystkich kolonistów przybyłych na Syberię w tym okresie²⁰. Przywołuje też opinię, że w latach 1910–1914 wracało z powrotem około

16 A. Krih, op. cit., s. 10–12. Badaczka ta opisuje też wysiłki mińszczan w celu zawierania małżeństw we własnej grupie społecznej.

17 W. Masiarz, *Wierszyna. Polska wieś na Syberii Wschodniej 1910–2010. Z dziejów dobrowolnej migracji chłopów polskich na Syberię na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków 2016, s. 62–63.

18 Ibidem, s. 63–70, 100; S. Leończyk, op. cit., s. 85–110; L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 223. Wszyscy wymienieni autorzy wskazują na fakt, że zgoda władz rosyjskich na przesiedlenia polskich chłopów na Syberię została wydana dopiero po długiej dyskusji między członkami rządu. Przeszkodą był katolicyzm Polaków i opinia buntowników.

19 L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 223.

20 S. Leończyk, *Migracja chłopów polskich z Królestwa Polskiego na Syberię po reformie agrarnej Piotra Stołypina*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2012, nr 6, s. 282–283. Autor ten za „ziemie etnicznie polskie” uważa tu jedynie „gubernie nadwiślańskie”.

20–40% wyjeżdżających i że na Syberii przed wybuchem rewolucji październikowej przebywać miało od 300 do 500 tysięcy Polaków. Pamiętać musimy, że w tej liczbie było ponad 110 tysięcy jeńców wojennych oraz pozostali Polacy²¹.

Pewne wyobrażenie o skali osadnictwa wiejskiego z przełomu wieków XIX i XX daje liczba „polskich” wsi na Syberii. S. Leończyk ocenia, że w latach 1885–1914 założono ich około 60²². L. Ostrowski pisze, że: „Część polskich chłopów mieszkała zwarcie w osadach regionu, do początku lat dwudziestych XX wieku, według tych danych, było ich około 130”²³.

Niezależnie jednak od różnic w przytaczanych szacunkach, nie ulega wątpliwości, że liczebny udział polskich chłopów i zaściankowej, wiejskiej szlachty w kolonizacji Syberii pod koniec XIX i na początku XX w. był znikomy. Interesujący dla współczesnego badacza jest natomiast ich wkład kulturowy, zwłaszcza że w trudnych dla polskich kolonistów warunkach pozostali najwytrwalsi, najbardziej przedsiębiorczy²⁴.

Wyjeżdżający na Syberię dobrowolni osadnicy z reformy stołypinowskiej mogli zabierać z sobą wszystko, co chcieli, byli jednak instruowani, żeby nie brać nasion, ponieważ to, co sprawdzało się w ich rodzinnych stronach, będzie najpewniej nieprzydatne w warunkach syberyjskich. Władze rosyjskie przygotowały dla kolonistów na miejscu magazyny ze wszystkim, co było im potrzebne²⁵. Nie wiemy, co dokładnie i w jakich ilościach zabierali ze sobą na Syberię polscy chłopci, wiadomo jednak, że w ich bagażach nasiona jednak były. Trudno też dziś powiedzieć, jak powszechne było to zjawisko wśród emigrantów.

21 Idem, *Polskie...*, s. 291.

22 Ibidem, s. 127.

23 L.K. Ostrowskij, op. cit., s. 223.

24 A. Krih i S. Mulina piszą, z pewnym zdziwieniem, że w polskiej literaturze epoki pojawiały się komentarze o niepowodzeniach polskich osadników wiejskich na Syberii, mimo ich oczywistych sukcesów, podkreślanych przez badaczy rosyjskich. A. Krih, S. Mulina, op. cit., s. 29. S. Leończyk, w szóstym rozdziale książki *Polskie osadnictwo...*, bezkrytycznie przytacza opinie rosyjskie, wychwalające dużą przewagę kompetencji i efektów gospodarczych polskich osadników nad rosyjskimi i publikacje polskie, podkreślające ich niepowodzenia. Badacze rosyjscy nie rozumieją, że ówczesna polska inteligencja, dostrzegając intencje władz zaborczych, próbowała ograniczyć emigrację z ziem polskich, bez względu na kierunek, uwypuklając niepowodzenia wyjeżdżających. Angażowali się w tę akcję również uczeni, czego przykładem jest znamienite (choć nieobecne we współczesnej polskiej narracji antropologicznej) studium Ludwika Krzywickiego: *Ż.[L. Krzywicki], Emigracja do Brazylii*, [w:] L. Krzywicki, *Dzieła*, t. 5: *Artykuły i rozprawy 1890–1891*, Warszawa 1960, s. 397–399.

25 W. Masiarz, op. cit., s. 121; A. Wiśniewska, *Proces kształtowania się i rozwoju tożsamości etnicznej mieszkańców Wierszyny (Syberia Środkowa)*, „Etnografia Polska” 2000, t. 44, z. 1–2, s. 100–101; S. Leończyk, *Polskie...*, s. 143–144.

FOT. 1 Patriotyczna fasola z orłem. Fot. D. Olszewska, 2012

FOT. 2 Wierszynianki z zespołu folklorystycznego „Jarzumbek”. Fot. A.B. Золотухина, 2012

FOT. 3 Wierszyńska ulica. Fot. A.B. Золотухина, 2012

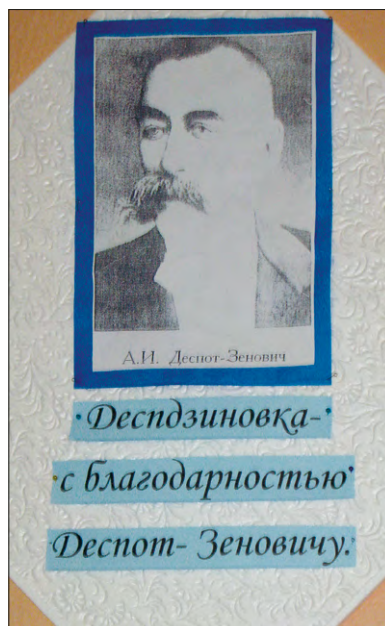
FOT. 4 Wierszyna. Przykład zdobnictwa. Fot. A.B. Золотухина, 2012

FOT. 5 Kościół w Wierszynie, odbudowany i ponownie poświęcony w roku 1992.
Fot. A.B. Золотухина, 2012

FOT. 6 Diespotzinowka. Jeden z polskich nagrobków. Fot. W. Olszewski, 2010

FOT. 7 Portret patrona Diespotzinowki w miejscowej świetlicy, z wyrazami wdzięczności mieszkańców.
Fot. W. Olszewski, 2010

FOT. 8 Mieszkanki Diespoczynowki prezentują swój rosyjski folklor. W tle ściana świetlicy, upamiętniająca polską historię wsi. Fot. W. Olszewski, 2010

Upowszechnianie roślin z Polski zaczęli już wcześniej osiadający w syberyjskich wsiach polscy zesłańcy po powstaniu styczniowym, którzy wprowadzali polskie odmiany pszenicy i warzyw²⁶. Mieszkańcy ostatniej już na Syberii polskiej etnicznie wsi Wierszyna [Вершина] w obwodzie irkuckim (założonej w roku 1910 przez dobrowolnych osadników z Zagłębia Dąbrowskiego) pamiętają, a nawet są dumni, że to ich przodkowie nauczyli Buriatów uprawy ziemniaków. Ze sobą, oprócz ziemniaków, przywieźli też nasiona owsa, pszenicy, żyta²⁷. Podobnie było z narzędziami. Już wcześniej polscy zesłańcy po powstaniu styczniowym ścignęli na Syberię m.in. pługi i kosy stosowane na wschodnich terytoriach dawnej Polski²⁸. Jak pisze W. Masiarz, polscy chłopci

26 Wśród nasion przywieźli też „patriotyczną” fasolę z orłem [Fot. 1], której uprawa była zakazana. N. Kazydub, M. Kopylova, „*Pol'skaa' fasol' v Sibiri: istoriâ, tradicii, geneticheskij potencial*, [w:] *Pol'skie ssyl'nye v Sibiri vo vtoroj polovine XVIII – načale XX veka v vospriâtiî rossijskoj administracii, pereselencev i korennyh narodov Sibiri. Sbornik naučnyh trudov*, Omsk 2015 [Н. Казыдуб, М. Копылова, „Польская” фасоль в Сибири: история, традиции, генетический потенциал, [в:] *Польские ссыльные в Сибири во второй половине XVIII – начале XX века в восприятии российской администрации, переселенцев и коренных народов Сибири. Сборник научных трудов*, Омск 2015].

27 W. Masiarz, op. cit., s. 118; L. Figura, *Historia i teraźniejszość polskiej syberyjskiej wsi*, [w:] *Wierszyna z bliska i oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, red. E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper, Kraków 2003, s. 76, 99; A. Wiśniewska, op. cit., s. 104; Leończyk, *Pol-skie...*, s. 152.

28 N. Kazydub, M. Kopylova, op. cit., s. 159.

z kolonizacji stołypinowskiej wieźli na Syberię pługi oraz inne narzędzia rolnicze i gospodarskie, wozy, piły, nawet łańcuchy, narzędzia kowalskie, warsztaty tkackie, narzędzia do produkcji oleju. Wieźli też inwentarz żywy – konie, krowy, inwentarz drobny (nawet gołębie)²⁹. Założyciele Wierszyny również przywieźli narzędzia, a ich potomkowie wciąż używają przy uprawie ziemniaków (jako jedyni wśród okolicznych wsi) pługów i radeł „po dziadkach i pradziadkach”, ponieważ „takich dobrych nikt już nie potrafi zrobić”. Przynajmniej używali ich jeszcze na początku XXI stulecia³⁰. Ich przodkowie wieźli w podróży kufrach głównie garnki, odzież, pościel, pierzyny, poduszki, zegary, sprzęty domowe, nawet maglownice, a także święte obrazy, książeczki do nabożeństwa i śpiewniki kościelne³¹. Te, przywiezione z Polski, książeczki do nabożeństwa i śpiewniki kościelne odegrały na Syberii, kiedy trudno było o kontakt z księdzem, i później, w czasach radzieckiej walki z religią, bardzo ważną rolę w podtrzymaniu wiary katolickiej³².

Osadnicy musieli mieć z sobą także wiele innych mniej lub bardziej przydatnych rzeczy, skoro bezpośrednio po przyjeździe, zanim zagospodarowali przyznaną ziemię, żeby przetrwać najtrudniejszy okres, przedmioty przywiezione z Polski sprzedawali Buriatom lub wymieniali z nimi za żywność³³. Z pewnością, przywozili instrumenty muzyczne. Bogdan Matławski, badacz polskiej kultury ludowej w warunkach przesiedlenia, podkreślał, że modyfikacje kultury w nowym miejscu najpierw obejmowały takie elementy, „jak narzędzia, odzież, pożywienie, sposoby gospodarowania”, później dopiero zwyczaje i obrzędy doroczne, z którymi przecież nierozłącznie związane jest muzykowanie³⁴. Ta konstatacja B. Matławskiego, będąca efektem badań prowadzonych na polskim Pomorzu Zachodnim po II wojnie światowej, może być w pełni odniesiona także do innych obszarów i okresów, również do Syberii przełomu XIX i XX w. Znakomicie pokazała to rosyjsko-polska badaczka Людмила Соколова [Ludmiła Sokołowa] w swojej rozprawie doktorskiej, dotyczącej kultury muzycznej wsi Wierszyna. Pisz w niej, że z Polski przywiezione przez osadników zostały

29 W. Masiarz, op. cit., s. 118–120.

30 L. Figura, op. cit., s. 76, 99.

31 W. Masiarz, op. cit., s. 118; L. Figura, op. cit., s. 76.

32 I.V. Černova, *O nekotoryh osobennostâh kul'tury poľskih pereselencev Zapadnoj Sibiri v hh v.*, „Vestnik arheologii, antropologii i ètnografii” 2014 [И.В. Чернова, *О некоторых особенностях культуры польских переселенцев Западной Сибири в хх в.*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии” 2014], nr 2(25), s. 118–119; A. Wiśniewska, *Rola i znaczenie Kościoła oraz wyznania katolickiego w kształtowaniu tożsamości narodowościowej mieszkańców Wierszyny (Rosja)*, [w:] *Kościół katolicki na Syberii. Historia – Współczesność – Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002, s. 635–642.

33 L. Figura, op. cit., s. 76.

34 B. Matławski, *Kultura ludowa i jej przemiany na Pomorzu Zachodnim w latach 1970–2009*, Szczecin 2011, s. 204–205.

piosenki i pieśni oraz instrumenty. Oprócz – odgrywających centralną rolę – skrzypiec, m.in. klarnet i kontrabas. Jak dużą wagę przywiązywali osadnicy do kultury muzycznej, może świadczyć przytoczona przez nią informacja, że wierszynianie do wybudowanego w swojej wsi katolickiego kościoła ściągnęli z zagranicy bardzo rzadki instrument, jakim była fisharmonia³⁵.

Nie dysponujemy precyzyjnymi informacjami na temat tego, co – z zakresu wyposażenia materialnego – polscy osadnicy przywieźli ze sobą, a co kupili już na Syberii lub sami tu wykonali³⁶. Ważniejsza wydaje się wiedza i determinacja, z jaką przyjechali na Syberię. L. Ostrowski pisze: „Niektórzy polscy osadnicy sprawdzili się jako przedsiębiorcy, ich wkład w rozwój młynarstwa i mleczarstwa w regionie był znaczący. Stosunki między polskimi osadnikami a miejscową ludnością (oryg. *сма-прожилами*) były z reguły dobrosąsiedzkie. Polscy chłopci aktywnie przyczyniali się do rozwoju nowych form gospodarki na Syberii, np. rzemiosła”³⁷.

Taką opinię potwierdza, na podstawie badań w rosyjskich archiwach, także S. Leończyk, który wskazuje, że wśród polskich wiejskich osadników byli też kowale, cieśle, stolarze, nawet szewcy. Wielu z nich na Syberii zakładało dobrze prosperujące własne przedsiębiorstwa, np. młyny, cegielnie, tartaki, warsztaty bednarskie, ciesielskie, stolarskie, szewskie, kuźnie, zakłady produkujące masło, przetwarzające skóry (obsługujące nie tylko miejscowości zamieszkiwane przez Polaków), a także wzorcowe hodowle bydła. Wielu zajęło się też z powodzeniem handlem produktami rolnymi (zbożem, bydłem, przetworami). Byli członkami towarzystw kredytowych, nawet obejmowali ważne stanowiska³⁸.

35 L. Sokolova, *Muzykal'naja kul'tura i tradicii pol'akov v Sibiri (na primere sela Veršina Bohanskogo rajona Irkutskoj oblasti)* [Л. Соколова, *Музыкальная культура и традиции поляков в Сибири (на примере села Вершина Боханского района Иркутской области)*], Toruń 2020, s. 27 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem W. Olszewskiego, Biblioteka Główna UMK).

36 Zachowała się informacja z Czelabińska, o przybyłych tam w 1906 r. polskich osadnikach: „zdecydowana większość (130 rodzin) jechało bez bagażu [...] z bagażem od 5 do 10 pudów (80–160 kg) jechały 62 rodziny, jedna rodzina miała 60 pudów (ok. 900 kg), trzy miały po 40 pudów (ok. 650 kg), sześć rodzin jechało z bagażem po 20 pudów (320 kg)”. W. Masiarz, op. cit., s. 68. Możemy się domyślać, że znaczna część osadników bez bagażu była biedna, część z nich jednak mogła spieniężyć przed wyjazdem cały swój dobytek, by kupić potrzebne rzeczy na miejscu, zwłaszcza że za przewóz bagażu trzeba było płacić.

37 L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 223–224.

38 S. Leończyk, *Polskie...*, s. 56–57, 140–141, 149, 151, 154–155; W. Masiarz, op. cit., s. 147; L. Figura, op. cit., s. 77; L.K. Ostrovskij, op. cit., s. 211–218; A. Krih, S. Mulina, *Pol'skie lokal'nye soobščestva v sel'skom prostranstve Zapadnoj sibiri, konec XIX–XX v.*, „Vestnik Omskogo universiteta. Seria «Istoričeskie nauki»” 2021 [А. Крих, С. Мулина, *Польские локальные сообщества в сельском пространстве Западной сибир, конец XIX–XX в.*, „Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»” 2021], t. 8, nr 3(31), s. 28.

FOT. 9 Występ polonijnego zespołu z Omska, przywiezionego do Diespotzinowki specjanie w związku z wizytą polskiej delegacji w tej wsi. Fot. W. Olszewski, 2010

FOT. 10 Kościół w Białymstoku, który spłonął w roku 2017. Fot. И.В. Чернова, 2012

FOT. 11 Białystok. Wśród śladów polsko-katolickiej historii wsi są święte obrazy, powiązane z Polską, w kościele („Jezu, ufam Tobie”, Matka Boska Częstochowska).
Fot. И.В. Чернова, 2012

Polscy osadnicy uprawiali len, konopie, hodowali owce, sami wyrabiali tkaniny, filc i szyli odzież³⁹. Nie ma jednak przekonujących świadectw mówiących o szyciu na Syberii strojów ludowych ani o przywiezieniu ich z Polski (co nie znaczy, że takie fakty nie mogły mieć miejsca). Część z informatorów L. Sokołowej zaprzeczała, by przywożono ze sobą stroje ludowe, ponieważ zabierano tylko najpotrzebniejsze rzeczy. Są natomiast informacje wskazujące, że mogły być przywiezione lub wykonane na miejscu pewne elementy tradycyjnej odzieży odświętnej (trzeba też pamiętać, że nie wszyscy polscy osadnicy dysponowali „polskim strojem ludowym” w rodzinnych stronach)⁴⁰.

39 W. Masiarz, op. cit., s. 179; S. Leończyk, *Polskie...*, s. 142; A. Krih, S. Mulina, *Pol'skie...*, s. 28.

40 L. Figura, op. cit., 79; L. Sokolova, op. cit., s. 101–102. Ich informacje dotyczą tylko Wierszyny, wsi, która ma dzisiaj strój odtworzony na potrzeby występów folklorystycznych, nawiązujący do miejsca pochodzenia jej założycieli [Fot. 2]. Nie znajdziemy żadnych wiadomości o elementach choćby polskich strojów ludowych na Syberii czy też odzieży codziennej w monograficznych opracowaniach syberyjskich etnografów: P. Vibe, M. Žigunova, *Этническая панорама Сибири альбом-путеводитель по экспозиции и этнографической коллекции Омского государственного историко-краеведческого музея*, Omsk 2020 [П. Вибе, М. Жигунова, *Этническая панорама Сибири альбом-путеводитель по экспозиции и этнографической коллекции Омского государственного историко-краеведческого музея*, Омск 2020]; M.A. Žigunova, I.V. Zaharova, *Kul'tura vostochnykh savan v kollekciakh Muzeia arheologii gosudarstvennogo i etnografii Омского университета имени Ф.М. Достоевского*, Omsk 2009 [M.A. Жигунова, И.В. Захарова, *Культура восточных саван в коллекциях Музея археологии государственного и этнографии Омского университета имени Ф.М. Достоевского*, Омск 2009]. Nie spotkałem

Oprócz umiejętności i rzeczy materialnych, polscy osadnicy przywieźli na Syberię system wartości, przede wszystkim wiarę (zdecydowana większość była katolikami), związane z nią obyczaje doroczne, zwyczaje rodzinne, etos pracy, zwyczaje estetyczne, żywieniowe, które również wpływały na postrzeganie ich przez wcześniej-szych mieszkańców, wzajemne relacje, ochronę tożsamości. Efektem tego systemu wartości były podejmowane starania, by osiedlać się w pobliżu innych katolików lub w miejscu osiedlenia budować jak najszybciej szkoły oraz kaplice lub kościoły⁴¹.

Katolicyzm i chłopski pragmatyzm uwidaczniał się także w podejściu do dzieci. Małżeństwa były z reguły wielodzietne (w latach 1920–1960 w tamtejszych rodzinach wychowywano od 5 do 9 dzieci). Pozamałżeńska ciąża była wprawdzie potępiana, ale aborcja była niedopuszczalna. Zrodzone z takiej ciąży dzieci były chronione i otrzymywały nazwisko dziadka. Niezależnie od względów religijnych, dzieci były bowiem w gospodarstwie rolnym traktowane jak skarb – jako dodatkowe ręce do pracy⁴². Pracowitość, gospodarność, dbałość o estetykę były – obok religijności – tymi cechami polskich osadników, które zyskiwały im uznanie rosyjskich urzędników i ludności miejscowej (*старожитов*). Cechy te, będące również elementem polskiego auto-stereotypu, podkreślano także w odniesieniu do budownictwa. Polacy, budując na Syberii domy, korzystali (i korzystają nadal) głównie z rozwiązań konstrukcyjnych i elementów zdobniczych takich samych, jakie są tu stosowane powszechnie. Autorzy relacji z Syberii podkreślali jednak (i podkreślają nadal), że ich domy, ich wsie wyróżniały się korzystnie na tle sąsiednich, że domy Polaków często były schludniejsze, okazalsze, piętrowe, lepiej wyposażone (np. malowane, drewniane podłogi, krzesła zamiast rosyjskich ław, firanki w oknach itp.), że ważnym wyróżnikiem Mińska Dworiańskiego (już wspomnianej, polskiej wsi szlacheckiej) była prywatna łążnia w każdej zagrodzie i ogrody przed domami⁴³.

takich też w żadnym z poznanych syberyjskich muzeów. Nie można jednak wykluczyć, że np. odzież Polaków kresowych została zakwalifikowana jako białoruska, ukraińska lub jeszcze inna, skoro narodowość zmieniano im w dokumentach. (O tym niżej).

41 L.K. Ostrowskij, op. cit., s. 223; A. Krih, S. Mulina, *Hozájstvennaâ...*, passim; S. Leończyk, *Polskie...*, s. 159–190; L. Sokolova, op. cit., s. 23–25; L. Figura, op. cit., s. 77–79.

42 I. Černova, op. cit., s. 117; L. Figura, op. cit., s. 99. Wielodzietność była wówczas uważana za powszechną cechę rodzin polsko-katolickich (podobnie jak żyjących na Śląsku niemiecko-katolickich, ale o słowiańskich korzeniach), co na terenach polskich i na polsko-niemieckim pograniczu odróżniało je od rodzin ewangelickich A. Krysiński, *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931 r.*, Warszawa 1933, s. 24.

43 S. Leończyk, op. cit., s. 140–141, 151–152; E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper, *Polskość za stygłą. Spojrzenie antropologa na Wierszynę*, [w:] *Wierszyna z bliska i oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, red. E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper, Kraków 2003, s. 43–44; L. Figura, op. cit., passim; W. Masiarz, op. cit., s. 98–99, 149; L. Sokolova, op. cit., s. 136–137; A. Krih, S. Mulina, *Hozájstvennaâ...*, passim; eadem, *Pol'skie...*, passim.

FOT. 12 Białystok. Matka Boska Częstochowska w jednym z domów – obraz z warsztatów częstochowskich z przełomu wieków XIX i XX. Fot. И.Б. Чернова, 2012

FOT. 13 Przykład zdobnictwa domów w Białymstoku. Fot. И.Б. Чернова, 2012

FOT. 14 Pozostałość stawu na rzeczce Urazaja (Уразая), zbudowanego pod koniec lat 50. XX w. przez mieszkańców Mińska Dworiańskiego. Fot. W. Olszewski, 2012

A. Krich i S. Mulina, analizując historię Mińska Dworiańskiego i chłopskiej wsi Białystok (Белосток), założonych przez Polaków, lecz – z czasem – stopniowo przyjmujących osadników innej narodowości czy (w przypadku Mińska) grupy społecznej, zwróciły uwagę na (nie tylko) symboliczne zawłaszczanie terytorium, wyznaczanie jego granic przez pierwotnych, polskich gospodarzy. Z jednej strony, były to elementy krajobrazu – rzeka, staw, las w Mińsku (trochę inne w Białymstoku), z drugiej strony elementy sakralne. W Mińsku Dworiańskim nie było kościoła, był jednak cmentarz spełniający tę rolę. Cmentarz, na którym, choć nie było żadnych prawnych ustaleń, późniejszych przybyszów chowano w oddzielnej części.

Mieszkańcy Białegostoku, założonego w roku 1898 przez kilkunastu gospodarzy z guberni wileńskiej i grodzieńskiej, już w roku 1906 uzyskali pozwolenie na budowę świątyni, skończyli ją w 1908 r., a wyświęcili w 1910 r. Założyli też od razu cmentarz i obsadzili go sosną syberyjską i limbą, co według syberyjskich badaczek, czyniło wyrazistszym sakralność i odgraniczenie tego miejsca. Oni też nie zgodzili się na chowanie na „swoim” (wtedy już kolejnym, nowym) cmentarzu umierających rosyjskich Niemców, których osadzono tu w czasie II wojny światowej, nawet katolików, mimo braku konfliktów kulturowych. Władze musiały założyć dla nich osobny „rosyjski” cmentarz dla „zamieszcowych”. Ważniejszy był jednak kościół. To on miał wpływ na przyciągnięcie do Białegostoku w latach 1912–1914 szesnastu polskich, katolickich rodzin z siedleckiego. Podobnie jednak, jak nieszlacheccy – choć polscy i katoliccy – nowi mieszkańcy w Mińsku Dworiańskim, rodziny z siedleckiego też były tu początkowo traktowane z dystansem i musiały zamieszkać na innej ulicy. Rozwijająca się gospodarczo i licznie wieś (w roku 1926 już 95 rodzin – 477 osób) była centrum religijnym dla kilkuset katolików różnej narodowości, mieszkających w promieniu kilkudziesięciu kilometrów⁴⁴.

Rewolucja październikowa, a właściwiej „wojna domowa”, jak się dziś częściej w Rosji, przynajmniej na Syberii, określa kilka lat walk rozpoczętych w roku 1917, była początkiem końca polskich wsi na Syberii. Etapów niszczenia polskości i katolicyzmu, z apogeum lat 1936–1937, kiedy z wielu polskich wsi zabrano wszystkich podrostków i dorosłych mężczyzn, by nigdy już do nich nie wrócili, nie będę tu analizował. Są przedstawione w każdej z przywołanych publikacji i w każdej innej, poruszającej kwestie polsko-syberyjskie w XX w. Skonstatuję tylko, że prowadziły systematycznie do niszczenia indywidualnej gospodarki, porzucania religii, utraty ojczystego języka i tożsamości narodowej, nawet tej, zapisanej w dokumentach, a także likwidacji polskich wsi jako odrębnych jednostek. Mieszkańców Białegostoku już w latach 20. XX w. zaczęto przedstawiać jako Białorusinów. Mieszkańcy Mińska Dworiańskiego zostali formalnie przemianowani na Rosjan. Nie mogą pozostać w dokumentach

44 Ibidem.

Polakami, woleli być zapisani jako Rosjanie, bo Białorusin to chłop, a szlacheckość była ważnym elementem ich tożsamości⁴⁵.

Ostateczny zanik „polskich wsi” na Syberii został przesądzony w latach 60. i 70. XX w. pod ekonomicznym pretekstem likwidacji wsi „nieperspektywicznych”⁴⁶. W roku 2017 S. Leończyk pisał, że na Syberii jest jeszcze siedem polskich wsi: Деспотзиновка [Despotzinówka], Белосток [Biełostok], Виленка [Wilenka], Канок [Kanok], Александровка [Aleksandrówka], Знаменка [Znamienka] i Вершина [Wierszyna]. W rzeczywistości, etnicznie polska jest jeszcze tylko ta ostatnia⁴⁷.

Materialnych śladów po polskich wiejskich osadnikach z przełomu XIX i XX w. pozostało niewiele poza nielicznymi kościołkami czy pozostałościami zabudowy z tamtych czasów⁴⁸. Nie oznacza to jednak, że spuścizna tego osadnictwa (pamiętajmy – stanowiącego zaledwie ok. 1% kolonizacji stołypinowskiej) nie pełni już żadnej, znaczącej roli w krajobrazie kulturowym Syberii. Wskażę to na wybranych, czterech bardzo różnych przykładach. Pierwszym będzie Wierszyna, ostatnia wieś syberyjska, która mimo represji, zachowała swoje, wciąż dominujące, polskie oblicze narodowościowe. Ułatwiło to jej założycielom buriackie otoczenie – dużo bardziej obce językowo, kulturowo i religijnie niż wschodniosłowiańskie, przez to niemające potencjału asymilacyjnego.

Polscy mieszkańcy tej wioski⁴⁹, w odróżnieniu od wszystkich pozostałych syberyjskich Polaków, mają swój specyficzny strój, folklor i wyniesioną z Zagłębia Dąbrowskiego gwarę (oczywiście, niezośsamą już dokładnie z wersją wyjściową, z momentu emigracji)⁵⁰. Prezentują to na rozmaitych przeglądach i festiwalach, a ze względów regulaminowych, wciąż wzbogacają swój repertuar o nowe elementy folklorystyczne, dostarczane z Polski, ale też zaczerpywane od innych grup etnicznych, co ma nie małe znaczenie dla kulturowego oblicza wsi (podobnie jak mieszane narodowościowo małżeństwa i emigracja młodzieży do miast wraz ze zdobywaniem wykształcenia)⁵¹.

45 S. Leończyk, *Polskie...*, s. 191–205; A. Krih, op. cit., passim.

46 S. Leończyk, *Polskie...*, s. 204.

47 Ibidem, s. 208. Swoją opinię o polskości wymienionych wsi konsultowałem z badaczkami syberyjskimi – A. Krih i S. Muliną oraz z polskim badaczem Michałem Antonowiczem, którzy w pełni podzielają moje zdanie w tej kwestii (upoważnili mnie też do powołania się tu na ich opinie).

48 Czasami pamięć o polskości wzmacniana jest stosownym przymiotnikiem, jak w przypadku ostatniego domu krytego „polskim gontem” w Białymstoku. A. Krih, S. Mulin, *Pol'skie...*, s. 28.

49 Na początku XXI w. było ich jeszcze blisko pięciuset. L. Figura, op. cit., s. 87.

50 S. Mitrenga-Ulitina, *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii Wschodniej*, Lublin 2015, passim.

51 L. Sokolova, op. cit.

Wierszyna, po pierwszych publikacjach na podstawie prac magisterskich Ludmiły Figury (jej mieszkanki, która ukończyła w roku 1995 filologię polską w Gdańsku, a obecnie jest nauczycielką języka polskiego i jedną z liderów kulturowych polskiej społeczności tej wsi) oraz Agaty Wiśniewskiej z Uniwersytetu Warszawskiego⁵² – stała się swoistą Mekką polskich antropologów i przedmiotem niezliczonych wręcz publikacji, o bardzo różnej wartości. Aktywności polskich badaczy, niewątpliwie, sprzyjała polskojęzyczność i otwartość większości mieszkańców oraz łatwy (wbrew skargom wszystkich polskich autorów publikacji o tej wsi) dojazd – polskie biura podróży organizowały (do wybuchu pandemii w 2020 r.) kilka, nawet kilkanaście wycieczek do Wierszyny rocznie. To podkreśla wyjątkowość tej wsi w syberyjskiej panoramie⁵³.

Na procesy tożsamościowe mieszkańców Wierszyny, na ich kulturowe i polityczne konteksty znakomicie wskazała A. Wiśniewska, także – w późniejszym studium – L. Sokołowa (w przywołanych już pracach). Pytanie o przyszłość Wierszyny w kontekście zmian politycznych po upadku ZSRR (takich jak swoboda przemieszczania się) będących wypadkową małżeństw mieszanych i zmieniających polskość wioski relacji z Polską (język literacki w szkole, modyfikacje oferty „folklorystycznej”, polskie wykształcenie itp.) pozostaje otwarte. W roku 2025 na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu obroniła rozprawę doktorską córka L. Figury. Czy wróci do tej, jedynej w swoim rodzaju, wsi na Syberii i dołączy do jej liderów? Zostanie w Polsce? [Fot. 2–5].

Despotzinowka (Деспотзиновка), jak już pisałem, pierwsza polska wieś na Syberii, zamieszkiwana jest obecnie przez Rosjan. W roku 2016, kiedy ostatni raz prowadził tam badania mój doktorant Michał Antonowicz, żyły w niej już tylko dwie rodziny o polskich korzeniach. Na zewnątrz, śladem po narodowości założycieli pozostają jedynie pisane cyrylicą polskie nazwiska na miejscowym cmentarzu [Fot. 6]. W wiejskiej świetlicy upamiętniony jest jednak jej polski patron i pierwsi mieszkańcy. Prezentowana jest makietą wioski z początków jej istnienia. Do roku 2020 „polskość” miejscowości była obecnym mieszkańcom przypominana też regularnie w związku ze współpracą kulturalną i naukową Omska z Polską. Polscy naukowcy i oficjele byli przywożeni do Despotzinowki, żeby zobaczyli „polską” wieś, a jej „polskość” miały wzmacniać występy przedstawicieli omskiej Polonii [Fot. 7–9]⁵⁴.

52 L. Figura, op. cit., passim; A. Wiśniewska, *Proces...*, passim.

53 Szkoda, że antropolodzy z Polski programowo (?) nie dostrzegali publikacji badaczy syberyjskich na temat Wierszyny (choćby tych, wymienionych w rozprawie L. Sokołowej). Mogliby wtedy uniknąć wielokrotnego „wyważania otwartych drzwi”. To materiał do oddzielnej analizy, na którą tu nie ma miejsca.

54 A. Krih, *Istoriâ i ètničeskââ identičnost' polâkov derevni Despodzinovki*, [v:] *Sibirskaâ derevnâ: istoriâ, sovremennoe sostoânie, perspektivy razvitiâ*, sb. nauč. tr., Omsk 2012 [А. Крих, *История и этническая идентичность поляков деревни Десподзиновки*, [в:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития*, сб. науч. тр., Омск 2012], s. 401–404.

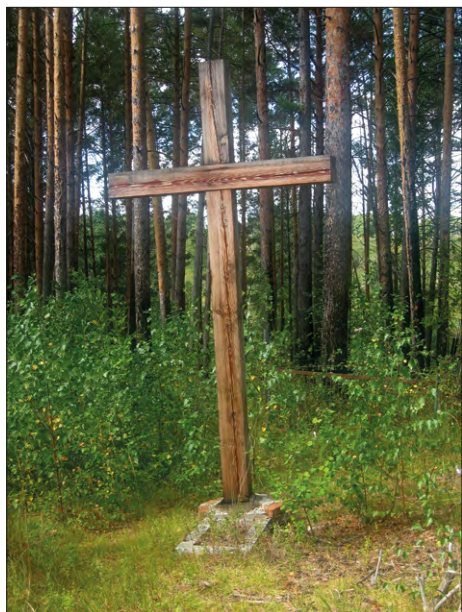

FOT. 15

FOT. 16

FOT. 15–17 Pozostałości mińskiego cmentarza, spalonego na początku XXI w., z postawionym nowym krzyżem. Ważne miejsce dla podtrzymywania tożsamości byłych mińszczan i ich potomków, rozproszonych w miastach (głównie obwodu tarskiego). Fot. W. Olszewski, 2012

Przywołany już wyżej Bielostok, który uniknął likwidacji dzięki swojemu rozwojowi i znaczeniu gospodarczemu, został lokalnym centrum administracyjnym. To jednak, co uchroniło go przed wykreśleniem z mapy, przyczyniło się ostatecznie (po wymordowaniu wszystkich mężczyzn w latach 30. XX w.) do utraty polskiego oblicza narodowego. Do Bielostoku ściągać zaczęli mieszkańcy słabszych ekonomicznie, likwidowanych okolicznych wiosek, zmieniając wydatnie oblicze miejscowości, przyspieszając procesy asymilacyjne. „Siłę ekonomiczną” musimy umieścić w aktualnym kontekście: w roku 2015 Bielostok miał 244 mieszkańców – ponad dwukrotnie mniej niż w roku 1926⁵⁵.

W latach 90. XX w., działalność polskich organizacji w Rosji sprzyjała odrodzeniu polskości, zainteresowaniu językiem, historią, kulturą. Mieszkańcy doprowadzili w roku 1998 do restytucji parafii [Fot. 10–12]. W roku 2003 utworzono w centrum wsi „kompleks memorialny”, upamiętniający ofiary stalinowskich represji, mający – według A. Krih i S. Muliny – duży wpływ emocjonalny na wzmocnienie regionalnej tożsamości. Pytanie – czy polskiej? – badaczki pozostawiają bez odpowiedzi. Od-

bywają się tu bowiem ceremonie żałobne i rocznicowe, związane niekoniecznie z dziejami wsi czy regionu, ale też z rosyjskimi świętami państwowymi, ważne dla wszystkich obecnych mieszkańców, nie tylko dla potomków polskich osadników.

Kościół spłonął w roku 2017. Wysiłkiem Polonii całego świata został odbudowany i poświęcony cztery lata później. Jak piszą przywołane już autorki:

Dla małej wioski, w której prawie nikt już nie mówi po polsku, kościół przemienił się w symbol stabilności, dobrobytu, a jednocześnie stał się ważnym elementem przestrzeni społecznej i historycznej pamięci. W ciągu dwóch lat w Rosji i głównie w Polsce zebrano pieniądze na odbudowę świątyni, co uwydatnia znaczenie pamięci o polskich założycielach i historii wsi oraz rolę Kościoła w demonstrowaniu polskości przez białostoczczan⁵⁶.

⁵⁵ A. Krih, S. Mulina, *Pol'skie...*, s. 29.

⁵⁶ Ibidem, s. 30.

Mińsk Dworiański, zlikwidowany jako „wieś nieperspektywiczna” (w ramach, wspomnianego już procesu administracyjnego), powinien, wydawałoby się, zniknąć całkowicie z panoramy kulturowej Syberii. Nielatwo dotrzeć do byłej wioski i tylko znawca dojrzy – po zmieniających się odcieniach zieleni – miejsca dawnej, ludzkiej aktywności. Pozostał zbiornik zaporowy zbudowany przez jej polskich założycieli i cmentarz, zniszczony w pierwszych latach XXI w. pożarem. Cmentarz ten, po postawieniu przed kilkunastu laty z inicjatywy grupki aktywistów nowego krzyża, stał się (używając terminologii Józefa Obrębskiego) ważnym miejscem skupień dla byłych mińszczan i ich potomków, rozproszonych obecnie po różnych ośrodkach miejskich. Ważnym miejscem spotkań pozwalających podtrzymać pamięć o swoich narodowych i społecznych korzeniach [Fot. 14–17]⁵⁷.

Co jeszcze zostało po polskich osadnikach wiejskich? Syberyjska badaczka kultury polskich przesiedleńców Ирина Чернова [Irina Černova], pisząc także (a może nawet głównie) o osobach nieznających już języka polskiego, podkreśla że wyróżnikami ich polskości pozostają: katolicyzm, obrzędowość doroczna i rodzinna (zwłaszcza pogrzebowa), relacje wewnątrzrodzinne oraz tradycje żywieniowe, zwłaszcza związane z obróbką mięsa⁵⁸.

Większość potomków pozostałych osadników mieszka w miastach, gdzie wnosi swoje kulturowe dziedzictwo do procesu tworzenia nowej tożsamości syberyjskiej polskiej diaspory, wspólnie z przedstawicielami wszystkich pozostałych grup syberyjskiej Polonii. Polonii, obejmującej oprócz nich potomków zesłańców po powstaniu styczniowym (z różnych części Rzeczypospolitej i różnej proveniencji społecznej) osiadłych w miastach, zesłanych po roku 1905 (m.in. z Łodzi), przybyłych tu w czasach carskich „za chlebem” specjalistów różnego szczebla i robotników (zwłaszcza podczas budowy kolei transsyberyjskiej), przedsiębiorców, migrantów wewnątrzradzieckich, polonusów z Kazachstanu przybyłych w pierwszych latach po rozpadzie Związku Radzieckiego. To – tak bardzo zróżnicowane kulturowo – środowisko jednocząc przede wszystkim stowarzyszenia polonijne, powstające od lat 90. XX w., także Kościół katolicki. Jest to proces dynamiczny, cały czas *in statu nascendi*. Niestety, w obecnej sytuacji politycznej jego obserwacja jest niemal niemożliwa⁵⁹.

57 Według informacji uzyskanych od S. Muliny.

58 I.V. Černova, op. cit.; L. Figura, op. cit.

59 M. Antonowicz, *Tożsamość kulturowa polskiej społeczności na terenach Średniego Przyirysza na Syberii Zachodniej (XIX–XXI w.)*, Toruń 2020, s. ... (niepublikowana rozprawa doktorska napisana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem W. Olszewskiego, Biblioteka Główna UMK); W. Olszewski, *Elementy folklorystyki i teatralizacji w konstruowaniu tożsamości polskiej diaspory na Syberii*, [w:] *Syberia i Polska – miejsca wspólne w literaturze i historii*, red. M. Dąbrowska, P. Głuszkowski, M. Wyrrwa, M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2024, s. 306–321.

Bibliografia

Literatura

- Černova I.V., *O nekotoryh osobennostâh kul'tury pol'skih pereselencev Zapadnoj Sibiri v hh v.*, „Vestnik arheologii, antropologii i ètnografii” 2014 [Чернова И.В., *О некоторых особенностях культуры польских переселенцев Западной Сибири в хх в.*, „Вестник археологии, антропологии и этнографии” 2014], nr 2(25).
- Danilecki T., *Między mitem i zapomnieniem. Pacyfikacje zaścianków szlacheckich na Ziemiach Zabrzanych podczas Powstania Styczniowego i deportacje ich mieszkańców na Sybir*, [w:] *Syberia i Polska – miejsca wspólne w literaturze i historii*, red. M. Dąbrowska, P. Głuszkowski, M. Wyrwa, M. Zwolski, Białystok 2024.
- Figura L., *Historia i terażniejszość polskiej syberyjskiej wsi*, [w:] *Wierszyna z bliska i oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, red. E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper, Kraków 2003.
- Kazydub N., Kopylova M., „Pol'skaâ fasol' v Sibiri: istoriâ, tradicii, geneticeskij potencial, [v:] *Pol'skie ssyl'nye v Sibiri vo vtoroj polovine XVIII – načale XX veka v vospriâtii rossijskoj administracii, pereselencev i korennnyh narodov Sibiri. Sbornik naučnyh trudov*, Omsk 2015 [Казыдуб Н., Копылова М., „Польская” фасоль в Сибири: история, традиции, генетический потенциал, [в:] *Польские ссыльные в Сибири во второй половине XVIII – начале XX века в восприятии российской администрации, переселенцев и коренных народов Сибири. Сборник научных трудов*, Омск 2015].
- Krih A., *Istoriâ i ètniceskaâ identičnost' polâkov derevni Despodzinovki*, [v:] *Sibirskaa derevnâ: istoriâ, sovremennoe sostoiânie, perspektivy razvitiâ, sb. nauč. tr.*, Omsk 2012 [Крих А., *История и этническая идентичность поляков деревни Десподзиновки*, [в:] *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития, сб. науч. тр.*, Омск 2012].
- Krih A., *Sud'ba minskih dvorân v Sibiri: smena ètniceskoj identičnosti*, „Omskij Naučnyj Vestnik” 2006 [А. Крих, *Судьба минских дворян в Сибири: смена этнической идентичности*, „Омский Научный Вестник” 2006], nr 6(41).
- Krih A., Mulina S., *Hozâjstvennaâ žizn' pol'skih pereselencev v sibiri v konce XIX – načale XX v.: strategii uspeha*, „Vestnik Omskogo universiteta. Seriâ «Istoričeskie nauki»” 2020 [Крих А., Мулина С., *Хозяйственная жизнь польских переселенцев в сибири в конце XIX – начале XX в.: стратегии успеха*, „Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»” 2020], t. 7, nr 1(25)].
- Krih A., Mulina S., *Pol'skie lokal'nye soobščestva v sel'skom prostranstve Zapadnoj sibiri, konec XIX–XX v.*, „Vestnik Omskogo universiteta. Seriâ «Istoričeskie nauki»” 2021 [Крих А., Мулина С., *Польские локальные сообщества в сельском пространстве Западной сибири, конец XIX–XX в.*, „Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»” 2021], t. 8, nr 3(31).
- Krysiński A., *Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931 r.*, Warszawa 1933.
- Leończyk S., *Migracja chłopów polskich z Królestwa Polskiego na Syberię po reformie agrarnej Piotra Stołyptina*, „Studia Europaea Gnesnensia” 2012, nr 6.
- Leończyk S., *Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Warszawa 2017.

- Masiarz W., *Wierszyna. Polska wieś na Syberii Wschodniej 1910–2010. Z dziejów dobrowolnej migracji chłopów polskich na Syberię na przełomie XIX i XX wieku*, Kraków 2016.
- Matłowski B., *Kultura ludowa i jej przemiany na Pomorzu Zachodnim w latach 1970–2009*, Szczecin 2011.
- Mitrenga-Ulitina S., *Język polski mieszkańców wsi Wierszyna na Syberii Wschodniej*, Lublin 2015.
- Mulina S., *Migranci wbrew swojej woli. Adaptacja zesłanych powstańców styczniowych na Syberii Zachodniej*, przeł. M. Głuszkowska, M. Głuszkowski, Warszawa 2017.
- Mulina S.A., *Migranty ponevole. Adaptacia ssyl'nyh učastnikov Poľ'skogo vosstaniâ 1863 goda v Zapadnoj Sibiri*, Sankt-Peterburg 2012 [Мулина С.А., Мигранты поневоле. Адаптация ссыльных участников Польского восстания 1863 года в Западной Сибири, Санкт-Петербург 2012].
- Nowicka E., Głowacka-Grajper M., *Polskość zastygła. Spojrzenie antropologa na Wierszynę*, [w:] *Wierszyna z bliska i oddali. Obrazy polskiej wsi na Syberii*, red. E. Nowicka, M. Głowacka-Grajper, Kraków 2003.
- Olszewski W., *Elementy folkloryzacji i teatralizacji w konstruowaniu tożsamości polskiej diaspory na Syberii*, [w:] *Syberia i Polska – miejsca wspólne w literaturze i historii*, red. M. Dąbrowska, P. Głuszkowski, M. Wyrwa, M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2024.
- Olszewski W., *Sergiusz Leończyk, Polskie osadnictwo wiejskie na Syberii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*, Kulturalno-Narodowa Organizacja Społeczna „Polonia” Republiki Chakasja, Warszawa 2017, ss. 315 plus 6 nienumerowanych stron ilustracji, 3 mapy na okładkach wewnętrznych i 5 stron reklamowych, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 2018, t. 22.
- Olšovskij V., *Transformacji identyczności sibirskich polaków. Teoretyczne i istoriko-kul'turnye aspekty*, „Vestnik Tomskogornik Gosudarstvennogo Universiteta. Istoriâ. Naučnyj žurnal” 2018 [Ольшевский В., Трансформации идентичности сибирских поляков. Теоретические и историко-культурные аспекты, „Вестник Томского горно-Государственного Университета. История. Научный журнал” 2018], nr 50.
- Ostrovskij L.K., *Polâki v Zapadnoj Sibiri v konce XIX – pervoj četverti XX veka*, Novosibirsk 2016 [Островский Л.К., Поляки в Западной Сибири в конце XIX – первой четверти XX века, Новосибирск 2016].
- Thomas W., *Znaniecki F., Chłop polski w Europie i Ameryce*, Warszawa 1976.
- Wiśniewska A., *Proces kształtowania się i rozwoju tożsamości etnicznej mieszkańców Wierszyny (Syberia Środkowa)*, „Etnografia Polska” 2000, t. 44, z. 1–2.
- Wiśniewska A., *Rola i znaczenie Kościoła oraz wyznania katolickiego w kształtowaniu tożsamości narodowościowej mieszkańców Wierszyny (Rosja)*, [w:] *Kościół katolicki na Syberii. Historia – Współczesność – Przyszłość*, red. A. Kuczyński, Wrocław 2002.
- Vibe P., Žigunova M., *Ètničeskââ panorama Sibiri al'bom-putevoditel' po êkspozicii i ètnografičeskoj kollekicii Omskogo gosudarstvennogo istoriko-kraevedčeskogo muzeâ*, Omsk 2020 [Вибе П., Жигунова М., Этническая панорама Сибири альбом-путеводитель по экспозиции и этнографической коллекции Омского государственного историко-краеведческого музея, Омск 2020].

Ż.[L. Krzywicki], *Emigracja do Brazylii*, [w:] Krzywicki L., *Dzieła*, t. 5: *Artykuły i rozprawy 1890–1891*, Warszawa 1960.

Žigunova M.A., Zaharova I.V., *Kul'tura vostočnyh savân v kollekciâh Muzeâ arheologi gosudarstvennogo i ètnogafii Omskogo universiteta imeni F.M. Dostoevskogo*, Omsk 2009 [Жигунова М.А., Захарова И.В., *Культура восточных савян в коллекциях Музея археологии государственного и этнографии Омского университета имени Ф.М. Достоевского*, Омск 2009].

Prace niepublikowane

Antonowicz M., *Tożsamość kulturowa polskiej społeczności na terenach Średniego Przyirtysza na Syberii Zachodniej (XIX–XXI w.)*, Toruń 2020 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem W. Olszewskiego, Biblioteka Główna UMK).

Sokolova L., *Muzykaľnaâ kul'tura i tradicii polâkov v Sibiri (na primere sela Veršina Bohanskogo rajona Irkutskoj oblasti)* [Соколова Л., *Музыкальная культура и традиции поляков в Сибири (на примере села Вершина Боханского района Иркутской области)*], Toruń 2020 (niepublikowana rozprawa doktorska napisana na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu pod kierunkiem W. Olszewskiego, Biblioteka Główna UMK).